

O dometima jedne istraživačke strategije

IVAN KUVAČIĆ
Profesor emeritus,
Zagreb

UDK: 323.14(497.1).000.316.28
316.647.3/8(497.1).000.316.28
Stručni rad
Primljeno: 10. lipnja 1994.

W. J. Thomasov teorem ukazuje na značenjski (razumijevajući) kontekst društvenog ponašanja. Kroz razmatranje Mertonova modela "samoispunjavajućeg proročanstva" i teorije socijalne konstrukcije zbilje rad nastoji naglasiti važnost kompleksne metodologije koja povezuje kauzalnu i funkcionalnu analizu objektivnih uvjeta s teleološkom analizom individualnih intencija. Stvarna vrijednost takve istraživačke orijentacije počiva u njezinoj primjenjivosti koja je skicirana na primjeru sukoba u bivšoj Jugoslaviji.

Ključne riječi: DRUŠTVENO PONAŠANJE, DEFINIRANJE SITUACIJE, SAMOISPUNJAVAJUĆE PROROČANSTVO, SOCIJALNA KONSTRUKCIJA ZBILJE, PRED-RASUDE, ETNIČKI SUKOBI

"Činjenice! Činjenice! Dragi gospodine, činjenice su onakve kakve se prihvate, a onda, u duhu, više nisu činjenice, nego život koji se pojavljuje, ovako ili onako."

Luigi Pirandello

I.

Kakvo značenje za evoluciju života ima donošenje autonomnih odluka umjesto njihovog nametanja izvana?* Nije li to točka razgraničenja između nižih oblika života i ljudske djelatnosti? Niži oblici života ne donose odluke, već se prilagođavaju okolnostima. U tome nema bitne razlike između anorganske i nižih oblika organske materije: kao što magnet privlači čestice željeze, tako će kapljice određenog soka, stavljene u bazen, odmah privući slične životinje. To je prilagodba na datu situaciju u kojoj organizam ne može mijenjati pravila.

S druge strane, najrazvijenije životinje, a iznad svih čovjek, mogu zanemariti ili potisnuti primljenu stimulaciju. Njihov živčani sustav čuva ili "pohranjuje" stimulaciju, što znači da im reakcije nisu nužno mehaničko-refleksivne, već mogu biti suzdržajno-promišljene, i to zbog toga što odlučivanje ne dolazi isključivo iz vanjskih izvora već je smješteno unutar samog organizma.

To znači da svakom autonomnom ljudskom djelovanju prethodi razdoblje ispitivanja i provjeravanja, što vodi prema definiranju situacije. Ako taj postupak uopćimo i shvatimo u širem smislu, onda nije dovoljno reći da o njemu ovise pojedinačni konkretni postupci nego treba dodati da postupno cjelokupna osobnost i njena životna politika proizlaze iz takvih definicija situacije.

Budući da je čovjek društveno biće, što znači da se njegove želje i potrebe mogu zadovoljiti samo u društvu, postoji stalno suprotstavljanje između želja pojedinaca i društvenih obveza. Želja za bogatstvom ili bilo koja druga društveno priznata želja ne može se ostvarivati na štetu drugih članova društva ubojstvom, krađom, varanjem, ucjenjivanjem. U tom kontekstu se javlja moralni zakonik za reguliranje naših želja i ponašanja, koji je izgrađen na

---

* Rad je izložen na skupu "Zanat sociologa", Zagreb, travanj 1994.

temelju postupnog definiranja situacije, izražene u javnom mnijenju ili u nepisanom zakonu, u formalnom, pravnom zakoniku, ili u religioznim zapovjedima i zabranama (Thomas, 1967).

Uvodne napomene bile su potrebne radi boljeg razumjevanja jednog od bazičnih teorema društvenih znanosti, koji je početkom našeg stoljeća u nizu radova razvio i obrazložio američki sociolog William I. Thomas:

AKO LJUDI DEFINIRAJU SITUACIJU KAO REALNU, ONA JE REALNA U SVOJIM POSLJEDICAMA.

Što je bitno u navedenom teoremu? Bitan je prvi dio, koji nas stalno podsjeća na to da ljudi reaguju ne samo na objektivna svojstva situacije nego također, i to ponekad u prvom redu, na značenje koje situacija za njih ima. Čim su ljudi pridali neko značenje situaciji, njihovo ponašanje i neke od posljedica tog ponašanja određene su tim pridanim značenjem.

Da bi se teorem teorijski osmislio, nije trebalo poći nazad prema Weberu, Diltayu ili možda Berkeleyu. Posebno ne tamo gdje je nastao, tj. među američkim sociolozima. Za Roberta Mertona teoretiziranje je apstraktno, a apstrakcije mogu biti neshvatljive ako se povremeno ne povezuju s konkretnim podacima (Merton, 1957). Njega, stoga, više zanima strateški aspekt teorema - njegova primjerenost i korisnost u sociološkim istraživanjima. U tu svrhu on konstruira sljedeću sociološku parabolu:

"1932. godine 'Posljednja Nacionalna Banka' bila je cvjetajuća institucija. Veći dio njenih sredstava bio je likvidan, što je bio razlog da njen vlasnik gospodin Cartwright Millingsville bude ponosan na svoju instituciju. Sve do 'Crne Srijede'. Toga dana, čim je ušao u banku, primijetio je neuobičajenu živost. Bio je vrlo iznenađen vidjevši velike grupe ljudi kako čekaju pred šalterima.

Cartwright Millingsville nije nikada čuo za Thomasov teorem. No, on je brzo i bez poteškoća prepoznao njegovo djelovanje. On je znao da će, usprkos solventnosti banke, glasine o nesolventnosti, čim u njih povjeruje dovoljan broj ulagača, dovesti do nesolventnosti banke. Po završetku 'Crne Srijede', kada su dugi redovi zabrinutih ulagača, od kojih je svaki grozničavo nastojao spasiti svoj ulog, prerasli u još duže redove još zabrinutijih ulagača, pokazalo se da je on bio u pravu."

Parabola pokazuje kako javna definicija situacije postaje integralnim dijelom situacije i time utječe na njezin razvitak. To je nešto što je svojstveno ljudskim poslovima, a čega nema u svijetu prirode koji nisu dotakle ljudske ruke. Predviđanja o povratku Hellejevog kometa ne utječu na njegovu orbitu, no glasine o nesolventnosti banke čine da ona takvom postane. Proroštvo o kolapsu vodi k stvarnom kolapsu.

Mertonova parabola primjer je "proroštva koje samo sebe ispunjava". Takvo predviđanje izvire iz netočne definicije situacije koja izaziva novo ponašanje i tako čini da izvorno lažna koncepcija postaje istinita. Snaga "proroštva koje samo sebe ispunjava" je u tome što ono uvijek očituje vlast pogreške. Naime, iako je u početku situacija bila drukčija, "prorok" će navesti stvarni tok događaja kao dokaz da je imao pravo od samog početka. Takva je perverznost socijalne logike koji nameće sam tijekom događaja.

Thomasov teorem sugerira kako se može probiti začarani krug proroštva koje samo sebe ispunjava. To se postiže napuštanjem izvorne pretpostavke i uvođenjem nove definicije situacije, čime se blokira proces u kojem ukorjenjene predrasude i vjerovanja konstruiraju zbilju.

Važno je naglasiti da je Thomasov teorem odigrao značajnu ulogu u razvitku društvenih znanosti. On je presudno ukazao na okolnost da u svakoj konkretnoj socijalnoj situaciji, osim objektivnih uvjeta postoje stavovi individua i grupa koji vrše utjecaj. Time je otvorena mogućnost kompleksnijeg metodološkog pristupa, pa se na kauzalnu i funkcionalnu analizu, koje razmatraju objektivne uvjete, nadovezuje teleološka analiza koja se odnosi na svrsishod-

nu djelatnost aktera. Da bi se ovladalo nekom situacijom, nije dovoljno samo mijenjati uvjete već treba upoznati i mijenjati dominantne stavove. Time antropologija i socijalna psihologija postaju važne discipline u okviru sustava društvenih znanosti, a da se u pitanje nimalo ne dovode discipline koje proučavaju materijalno-tehničke uvjete života (Kuvačić, 1988).

Nije potrebno posebno dokazivati da je upravo ova metodološka orijentacija, koja je sociologiju usko povezala sa socijalnom psihologijom, bila osnova brzog razvitka društvenih znanosti u našem stoljeću. Zanimljivo je da su američki autori, nakon što je izvršen metodološki zaokret, ostali pretežno u domeni konkretnih istraživanja, pa je dobar dio značajnih radova i društvene afirmacije sociologije rezultat njihovih nastojanja - dok su autori europskog podrijetla zaslužniji za teorijska dostignuća. To je razumljivo imajući u vidu važnu okolnost da sociologija prati i proučava brze promjene kroz koje društvo prolazi. Ona postaje vrlo korisnom u uvjetima razvitka velikih gradova, osobito u Sjevernoj Americi, jer se bavi proučavanjem manjinskih i etničkih grupa i njihovim uključivanjem u velike nacionalne zajednice, zatim problemima socijalne dezorganizacije, odakle proizlaze prijedlozi za poboljšavanje organizacije socijalnih službi. Empirijska istraživanja postaju nužan preduvjet društvenog razvitka, što je razlog da se tehnike tog istraživanja počinju proučavati na velikom broju sveučilišta, najprije u Sjevernoj Americi, a zatim i u Zapadnoj Evropi. Imajući u vidu da je ispitivanje stavova pojedinaca i grupa - javnog mnijenja raznih slojeva i grupa - postalo prijekom potrebom političkog i društvenog života, nije teško objasniti zašto je Thomasov teorem dobrim dijelom uvjetovao i razvitak istraživačkih tehnika i pravce istraživanja.

Dublje teorijske osnove za primjenu strategije koja omogućuje prodor s onu stranu pukog ponašanja u područje subjektivnog značenja svjesnih pojedinaca nalazimo u autora povezanih s europskom tradicijom. Tu je svakako značajan Alfred Schütz koji je razradio prvu zaokruženu skicu pristupa na tri razine: na prvoj razini je neposredni svijet svakodnevnog iskustva, zatim slijede zdravorazumske selekcije i naposljetku, znanstvene rekonstrukcije (Schütz, 1967).

Berger i Luckmann prihvaćaju Schützov nacrt i raspravljaju o metodama i postupcima pomoću kojih se "konstruira socijalna zbilja". U osnovi toga je suodnošenje strukturalnih elemenata i individualne prakse, što na teorijskom planu poprima oblik pokušaja da se formulira sveobuhvatna teorija društvenog djelovanja. Njih zanima kako se stvara ili "konstruira" socijalni svijet, kako se iz svijeta svakodnevnog života prelazi u svijet snova, igre ili znanosti, te je li institucionalni svijet objektivn ili je također "konstruirana zbilja"? Njihova analiza smještena je u kontekst razvoja suvremene sociologije, s pretežitim osloncem na orijentaciju Čikaške škole - što se ogleda u ključnim pojmovima kojima se služe, kao što su "generalizirani drugi" (Mead), "definicija situacije" (Thomas), "primarna i sekundarna socijalizacija" (Goffman). To je ujedno svojevrsna garancija da se ne radi o apstraktnim teorijskim shemama nego o teorijskom osmišljavanju plodne istraživačke strategije (Berger & Luckmann, 1988).

Dok je istraživačka orijentacija i strategija zasnovana na slobodnoj inicijativi i djelatnosti pojedinaca bila sastavni dio pluralističkog sustava u zemljama na Zapadu, ona je bila potpuno neprihvatljiva u zemljama s jednopartijskim sustavom vlasti. Ovdje je nadređenost cjeline dijelovima bila neizbježno polazište. To znači da je pitanje o tome kako ljudi nešto shvaćaju i doživljavaju bilo drugorazredno. Stoga, da bi se otvorio put bilo kakvom stvaralaštvu, pa tako i razvitku društvenih znanosti, bilo je potrebno dovesti u pitanje grubi ili vulgarni determinizam.

II.

Ma koliko bilo značajno teorijsko zasnivanje istraživačke strategije, nema nikakve dvojbe da njena stvarna vrijednost ovisi i o njenoj aktualnoj operativnosti, to jest o mogućnosti njene primjene u sagledavanju i rješavanju društvenih problema, među koje sigurno treba ubrojiti rasne i etničke.

Tako se Merton pita zašto mnogi dobrohotni Amerikanci zadržavaju etničke i rasne predrasude. Pritom odmah dodaje da oni ta vjerovanja doživljavaju ne kao predrasude nego kao zaključivanje na temelju činjenica. Konkretno, dotični građani su odlučno podržavali politiku isključenja crnaca iz radničkih sindikata zbog toga što su crnci, koji su masovno nahrupili s juga u sjeverne dijelove SAD-a, vrlo često istupali kao štrajkolomci. Bijeli Amerikanci nisu mogli ni htjeti shvatiti da oni sami, i njima slični, "proizvode" činjenice koje opažaju. Naime, polazeći od definiranja situacije prema kojoj su crnci neizbježno u sukobu s principima sindikalizma, isključivanje crnaca iz sindikata izaziva niz posljedica radi kojih je mnogima crncima bilo teško, ako ne i nemoguće, izbjeći ulogu štrajkolomaca. Bez posla i nezaštićeni sindikalnim organizacijama, tisuće crnaca nakon prvog svjetskog rata nije moglo odbiti ponude poslodavaca, koji su im upravo zbog štrajka otvarali radne pogone iz kojih su do tada bili isključeni. Da se doista radilo o "proroštvu koje samo sebe ispunjava", potvrđuje okolnost što su crnci doslovno nestajali kao štrajkolomci u svim industrijskim granama gdje im je bio dopušten ulazak u sindikat. Dakle, tek kada je bila napuštena početna definicija situacije, razbijen je "začarani krug" proroštva koje samo sebe ispunjava.

Odbacivanje ukorijenjenih predrasuda, što je preduvjet za izlaženje iz "začaranog kruga", nije ni lako ni jednostavno kako to na prvi pogled izgleda. Socijalna inteligencija i tome odgovarajuća dobra volja nisu neizbježne posljedice masovnog odgoja i racionalnog uvida već su proizvod određenih socijalnih snaga, za koje se često može reći da su slijepe i nerazumne. Kao što ne očekujemo da će paranoik napustiti svoje ludosti i zablude čim mu se pokaže da su one potpuno neutemeljene, tako isto ne treba očekivati da će predrasude i vjerovanja nestati po istom postupku. Ovdje su, kao i u političkom djelovanju u demokratskim uvjetima, slabi izgledi za uspjeh od kojeg se želi doći na brzinu. Da bi ukorijenjena ideja bila odbačena, ona se mora diskreditirati i to među velikim brojem ljudi, što znači da njenu štetnost i pogubnost oni moraju osjetiti na vlastitoj koži, a to ne ide po kratkom postupku. Kad bi se psihičke bolesti mogle liječiti pukim širenjem istine, to bi bio dobro za sve osim za psihijatre, jer bi - kako ironično primjećuje Merton - oni u tom slučaju ubrzo ostali bez posla i postali tehnološki višak. Međutim, njih očito ne plaši takva perspektiva, kao što ni političari nisu mnogo zabrinuti da će ih porast prosvjećenosti lišiti mogućnosti manipulacije s masama. Gotovo je sigurno da nikakva odgojna kampanja sama po sebi neće uništiti rasne predrasude i diskriminaciju.

Ako smo došli do zaključka da nas samo oslanjanje na razum i prosvijećenost ne može izvesti iz "začaranog kruga" vjerovanja i predrasuda, time još nismo značajnije osvijetlili područje koje istražujemo. Stoga valja pitati: koje i kakve to socijalne snage mogu biti slijepe i nerazumne? Razmatranje tog pitanja vodi prema etnocentrizmu, koji se zasniva na sveobuhvatnoj i krutoj "unutar-grupnoj" (in-group) i "izvan-grupnoj" (out-group) distinkciji. Ta distinkcija se svodi na afirmaciju svojih unutar-grupnih svojstava i na negaciju svojstava suprotstavljene grupe ili grupa. U tome je kohezivna snaga društvenih grupa, koja se zasniva na egoizmu. Pojedinaac, lokalna zajednica, regija, država - sve su to stupnjevi na kojima se očituje biološki i ljudski zakon samoodržanja i samoočuvanja. Koliko je etnocentrizam ugnjetenih razumljiv i opravdan kao uporište u borbi protiv ugnjetavanja, toliko je za osudu kada je usmjeren na ugnjetavanje. Ekstremni je slučaj nacistička ideologija, koja otvoreno traži fizičko istrebljenje konkurenata.

Gledište da je nacionalizam, u prvom redu, ideologija imućnijih društvenih slojeva ne dovodi u pitanje poznatu okolnost da osjećaji nesigurnosti i frustracije siromašnijih slojeva mogu biti njegovi važni dopunski izvori. Naprotiv, jedno se s drugim nadopunjuje. Prvo se odnosi na temeljne nositelje nacionalizma, a drugim se objašnjava široka podrška. Razlikovanje ovih dviju razina važan je preduvjet za uspješnu analizu pojave.

Druga je okolnost, koju se ne smije zaboraviti, u tome da ne postoji fiksna ili vječna linija odvajanja onih "u grupi" od onih "izvan grupe". S promjenom situacije u društvu mijenja

se i linija odvajanja. Merton navodi primjer boksača Joe Louisa, koji je za veliki broj bijelih Amerikanaca kao crnac bio član onih "izvan grupe" kada se situacija definirala u rasnim terminima. Međutim, drugom prilikom, kada je Joe Louis pobijedio Nijemca Schmellinga i postao svjetski prvak, mnogi od tih istih bijelih Amerikanaca proglasili su ga članom svoje grupe. U tom slučaju je nacionalna solidarnost stavljena iznad rasnog separatizma. Nacisti su uzvratili nepriznavanjem pobjede Sjedinjenih Američkih Država na Olimpijadi u Berlinu, s obrazloženjem da crni Amerikanci, koji su tom prigodom izborili mnoge medalje, nisu punopravni građani u mnogim državama SAD-a.

Mnogo je svježih primjera za ove podjele, osobito u zemljama u kojima su nakon raspada komunističkog sustava izbili etnički sukobi. Što su od toga povijesno i društveno prisutne konstante, a što su rezultati krvavog političkog inženjeringa, to se već jasno nazire na primjeru raspada Jugoslavije. Premda je malo vjerojatno da su glavni inicijatori i akteri ovih zbivanja poblizje upoznati s teorijskim problemima o kojima ovdje raspravljamo, ne bi bilo teško pokazati da se ona mogu uspješno analizirati i objašnjavati u terminima ovdje izložene strategije.

Prije svega, imajući u vidu da su činjenice onakve kakve ih prihvaćamo, svaki je akter ovih zbivanja težio nametnuti svoju definiciju situacije, koristeći pritom sredstva kojima je raspolagao. Stjecajem okolnosti, agresivnim korištenjem vojne sile jedna od definicija je dovedena u dominantni položaj s tendencijom proširenja na cjelokupni teritorij. To bi se vjerojatno i dogodilo, bez intervencije međunarodne zajednice koja je blokirala agresora i sada traži način da nametne svoju definiciju situacije cjelokupnom kriznom području.

Govoreći o "proroštvu koje samo sebe ispunjava, istakli smo da polazi od netočne ili krive definicije situacije, koja izaziva novo ponašanje, pa izvorno lažna koncepcija postaje istinitom. Snaga "proroštva koje samo sebe ispunjava" u tome je što učvršćuje vlast greške, jer "prorok" navodi stvarni tijek događaja dokazujući da je imao pravo od samog početka - usprkos tome što je njegova istina tek proizvod samog toka događaja. Dobar je primjer takvog postupka tvrdnja o nemogućnosti suživota ljudi različite etničke i vjerske pripadnosti u zajedničkoj državi, koja je poslužila kao svojevrsno pokriće za srpsku agresiju u Bosni. Budući da takvo definiranje situacije nije odgovaralo stvarnosti, trebalo je izazvati događaje koji će izvorno lažnu tvrdnju pretvoriti u istinitu.

Dakle, da bi u ovom slučaju nastupilo "proroštvo koje samo sebe ispunjava", bio je potreban krvavi politički inženjering. Otpočet je rat protiv nezaštićenog, civilnog stanovništva, u kojem su spaljena i uništena čitava područja. Sve se odvijalo prema unaprijed napravljenom scenariju "etničkog čišćenja". Masovna bombardiranja i zvjerska ubijanja postižu očekivani učinak: ljudi glavom bez obzira napuštaju svoje domove. Otvoreni su konclogori u kojima se nastavlja mučenje i ubijanje; mlade žene su izdvajane i odvođene na posebna mjesta, gdje je organizirano masovno silovanje, ponekad i u prisustvu njihovih roditelja. Gradsko stanovništvo brzo se našlo u okruženju, izloženo granatama, snajperima, gladi i studeni.

Nakon svih tih događaja, prethodno definiranje situacije odgovara stvarnosti i sada je teško dokazati da to nije bila istina od samog početka. Pritom nisu u pitanju samo ljudi aktivno uključeni u sve te zločine nego većina stanovništva zemlje agresora. Oni koji se tome opiru potisnuti su potpuno na marginu, i to ne toliko direktno, grubom silom, koliko pod pritiskom javnog mnijenja koje se neprestano stvara i učvršćuje. U tome, s tehničke strane, ključnu ulogu ima državni monopol nad elektronskim komunikacijama, dok je nacionalna homogenizacija i odgovarajuće sučeljavanje s "vanjskim i unutarnjim neprijateljima" temelj svega. Na taj način se "konstruira" paranoična socijalna zbilja koja se širi i samu sebe održava, pa su upravo zbog toga u zabludi oni koji očekuju brzi rasplet iznutra. Da li će se to dalje širiti, ili će biti zaustavljeno i obuzdano, ovisi, u prvom redu, o međunarodnim okolnostima i konstelacijama. No, ako je suditi prema sličnim povijesnim primjerima, izgleda da u ovakvim slučajevima povratak iz paranoične socijalne zbilje u normalnu ljudsku situaciju nije moguć bez drastične šok terapije.

LITERATURA:

1. Berger, P., Luckman, Th. (1992) **Socijalna konstrukcija zbilje**. Zagreb: Naprijed.
2. Kuvačić, I. (1988) **Rasprava o metodi**. Zagreb: Naprijed.
3. Merton, R. K. (1957) **Social Theory and Social Structure**. New York: Free Press.
4. Schütz, A. (1962) **Collected Papers**, vol. 1. Den Hague: Nijhoff.
5. Thomas, W. I. (1967) **The Unadjusted Girl**. New York: Harper and Row.

THE SCOPE OF A RESEARCH STRATEGY

IVAN KUVACIĆ

Professor Emeritus, University of Zagreb

W.J. Thomas' theorem emphasizes the world of meanings in which social behavior takes place. Taking R. Merton's "self-fulfilling prophecy" concept, and the social construction of reality approach into account, author points out the advantages of a complex methodology linking causal and functional analysis with the phenomenological analysis. The applicability of this methodology is demonstrated in the case of war in former Yugoslavia.